

ALEKSANDRA SZYMAŃSKA

ORCID: 0000-0003-0569-3005

Uniwersytet Wrocławski

aleksandra.kaczmarczyk@uwr.edu.pl

Tyran i rządy tyrańskie w ujęciu Bartolusa de Saxoferrato

Słowa kluczowe: tyrania, tyran, Bartolus de Saxoferrato, traktat.

TYRANT AND TYRANNICAL RULE IN THE VIEWS OF BARTOLUS DE SAXOFERRATO

Abstract

The famous 14th-century jurist Bartolus de Saxoferrato addressed the issues of tyranny at various points in his prolific scientific career, both in his commentary to the *Corpus iuris civilis* and in the public law treatises *De regimine civitatis* and *De Guelfis et Gebellinis*, where the theme of resistance against a tyrant was developed, whereas the legal theory of tyranny was comprehensively presented by him in the treatise *De tyranno*. The subject of the article is the analysis of the concepts of tyrant and tyrannical rule in Bartolus' works.

Keywords: tyranny, tyrant, Bartolus de Saxoferrato, treatise.

Bartolus de Saxoferrato był nie tylko wybitnym czternastowiecznym prawnikiem włoskim, ale także jednym z najważniejszych autorytetów prawniczych epoki *ius commune*. Początkowo studiował w Perugii, później zaś w Bolonii. Był uczniem przyjaźniącego się z Dantem Alighieri Cynusa de Pistoia, który wywarł na niego ogromny wpływ. Karierę uniwersytecką rozpoczął jako profesor prawa cywilnego w Pizie, gdzie był świadkiem zaciekłych i zdających się nie kończyć walk pomiędzy frakcjami miejskimi. Do Perugii wrócił około 1342 roku, i spędził

tam najbardziej owocne pod względem naukowym lata życia. Wtedy to powstały komentarze do kompilacji justyniańskiej, traktaty oraz porady prawne (*consilia*), jego zaś wykłady przyciągały studentów pochodzących z najróżniejszych stron, co przyczyniło się do rozpowszechniania głoszonej przez niego doktryny. Dzieła Bartolusa stały się przedmiotem studiów uniwersyteckich, a jego poglądy prawne były wykorzystywane jako argumenty w sporach sądowych. Pod koniec życia napisał traktaty o charakterze polityczno-prawnym, poruszające ważne dla mieszkańców późnośredniowiecznej Italii tematy: *De regimine civitatis*, *Tractatus de Guelphis et Gebellinis* oraz *De tyranno*¹.

Italia czasów Bartolusa de Saxoferrato była niezwykle podzielonym pod względem administracyjnym i politycznym obszarem, na którym ścierały się interesy rozlicznych grup i jednostek. By użyć określenia Andrea Zorziego, miasta włoskie stanowiły *uno straordinario laboratorio di convivenza*, w którym dokonywały się „polityczne i instytucjonalne eksperymenty”². Brak ciągłości w sprawowaniu rządów oraz rozluźnienie więzów polegających na zaufaniu, zbieżnych celach oraz trosce o dobro wspólne i pozycję miasta, które mimo konfliktów do tej pory wiązały jego mieszkańców z władzami, spowodowały, że na początku XIV wieku w przestrzeni politycznej pojawił się problem „tyranii”³.

¹ Literatura na temat życia, twórczości oraz wpływów Bartolusa jest bardzo obszerna, tytułem przykładu można wymienić następujące pozycje F.C. von Savigny, *Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter*, t. 6, Heidelberg 1850, s. 137–184; C.N.S. Woolf, *Bartolus of Saxoferrato. His Position in the History of Medieval Political Thought*, Cambridge 1913; J.L.J. van de Kamp, *Bartolus de Saxoferrato, 1313–1357. Leven, Werken, Invloed, Betekenis*, Amsterdam 1936; A.T. Sheedy, *Bartolus on Social Conditions in the Fourteenth Century*, New York 1942, s. 11–49; F. Calasso, *Bartolo da Sassoferrato*, „Annali di storia del diritto” 9, 1965, s. 472–520; M. Bellomo, *Bartolo da Sassoferrato*, [w:] *Medioevo edito e inedito*, t. 3, Roma 1998, s. 181–193; H. Lange, M. Kriechbaum, *Römisches Recht im Mittelalter*, t. 2. *Die Kommentatoren*, München 2007, s. 682–733; R. Wojciechowski, *Bartolus de Saxoferrato, 1313/1314–1357*, [w:] *Wybrane problemy nauki i nauczania prawa*, red. E. Kozerska, P. Sadowski, A. Szymański, Opole 2010, s. 121–130; M. Ascheri, *Bartolo da Sassoferrato: Introduzione a un Giurista Globale*, [w:] *Mundos medievales: espacios, sociedades y poder: homenaje al profesor José Angel García de Cortázar y Ruiz de Aguirre*, t. 2, red. B. Arizaga Bolumburu, Santander 2012, s. 1029–1040; M. Ascheri, *Bartolo da Sassoferrato: il civilista ‘globale’ del Medioevo*, [w:] *Bartolo da Sassoferrato a Siena nel VII centenario della nascita*, red. E. Mecacci, M.A. Panzanelli Fratoni, Siena 2014, s. 13–22; O. Condorelli, *Bartolo da Sassoferrato (1313/14–1357)*, [w:] *Law and the Christian Tradition in Italy. The Legacy of the Great Jurists*, red. O. Condorelli, R. Domingo, London 2020, s. 160–178.

² A. Zorzi, *La questione della tirannide nell’Italia del Trecento*, [w:] *Tiranni e tirannide nel Trecento italiano*, red. A. Zorzi, Roma 2013, s. 17.

³ *Ibidem*, s. 19. Na temat tyranii w średniowieczu zob. C. Fiocchi, *Mala potestas: la tirannia nel pensiero politico medioevale*, Bergamo 2004; M. Turchetti, *Tyrannie et tyrannicide de l’Antiquité à nos jours*, Paris 2013; A. Lamy, *La représentation de la tyrannie chez les maîtres de la scolastique, de Thomas d’Aquin à Jean Gerson*, [w:] *Le Tyran et sa postérité dans la littérature latine de l’Antiquité à la Renaissance*, red. L. Boulègue, H. Casanova-Robin, C. Lévy, Paris 2013, s. 255–270; M. Łuszczynska, *Pojęcie tyranii w myśli średniowiecza*, „Studia nad Autorytaryzmem

Zamykające traktat *De regimine civitatis* Bartolusa stwierdzenie „Dzisiaj cała Italia jest pełna tyranów”⁴ było w połowie tego stulecia, czyli momencie, gdy traktat ten powstał, swego rodzaju toposem literackim. Podobnych słów użył Dante w *Boskiej komedii* czy Petrarca w *Liście do Stefana Colony*. Nad losem Włochów, którzy musieli znosić jarzmo tyranii, ubolewał także Marsyliusz z Padwy w *Obroncy pokoju*⁵.

W średniowieczu starożytna figura tyrana była wykorzystywana w różnych kontekstach. Tak więc, aby stygmatyzować papieża, który przekraczał zakres swojej władzy i nie liczył się z rolą soborów ani pozycją cesarza, by piętnować łamiących prawo podległych wasali cesarza czy wreszcie, jak to miało miejsce w realiach włoskich, naznaczać lokalnych władców, którzy uzurpowali sobie władzę, uciskając lud⁶. Słynny czternastowieczny jurysta poruszył zagadnienia związane z tyranią w różnych miejscach swojej bogatej twórczości naukowej, zarówno w komentarzu do *Corpus iuris civilis*⁷, jak i w traktatach z zakresu prawa publicznego *O rządzie miasta (De regimine civitatis)* oraz *O Gwelfach i Gibelinach (De Guelfis et Gebellinis)*, gdzie został rozwinięty temat oporu wobec tyrana. Natomiast prawna teoria tyranii została przedstawiona kompleksowo w traktacie *O tyranie (De tyranno)*.

W tym ostatnim Bartolus dużo miejsca poświęca określeniu pojęcia tyran, zajmując się zarówno jego etymologią, jak i definicją. Jego rozważania w tym zakresie w znacznej mierze są oparte na ustaleniach innych autorów. Jak to ujął Diego Quaglioni, prawna doktryna tyranii u Bartolusa de Saxoferrato znajduje swój pierwotny i konieczny fundament teoretyczny w teologiczno-politycznej tradycji chrześcijańskiego średniowiecza⁸.

i Totalitaryzmem” 36, 2014, nr 1, s. 7–22; J. Nikodem, *Władca idealny i tyran w myśli politycznej średniowiecza*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 71, 2019, nr 2, s. 24–42; C.J. Nederman, *Three Concepts of Tyranny in Western Medieval Political Thought*, „Contributions to the History of Concepts” 14, 2019, nr 2, s. 1–22.

⁴ Istnieją wątpliwości, czy zakończenie to napisał sam Bartolus, czy też dodał je kopista. Zob. D. Quaglioni, *Politica e diritto nel Trecento italiano. Il “De tyranno” di Bartolo da Sassoferrato (1314–1357), con l’edizione critica dei trattati “De Guelphis et Gebellinis”, “De regimine civitatis” e “De tyranno”*, Firenze 1983, s. 23–24.

⁵ Zob. S. Parent, *Introduction*, [w:] Bartole de Sassoferrato, *Traité sur les Guelfes et les Gibelins, Sur le gouvernement de la cité, Sur le tyran*, Paris 2019, s. 25–26.

⁶ G. Giorgini, *Tirannide*, [hasło w:] *Enciclopedia delle scienze sociali*, t. 8, Roma 1998, https://www.treccani.it/enciclopedia/tirannide_%28Enciclopedia-delle-scienze-sociali%29/ (dostęp: 20.04.2021).

⁷ Bartolus de Saxoferrato, *Commentaria in primam Codicis partem*, Lugduni 1581, ad C. 1, 2, 16, s. 20 v.

⁸ D. Quaglioni, *Il processo Avogari e la dottrina medievale della tirannide*, [w:] *Processo Avogari (Treviso, 1314–1315)*, red. G. Cagnin, Roma 1999, <http://www.rmoa.unina.it/1078/1/RM-Quaglioni-Avogari.pdf> (dostęp: 20.04.2021).

Pierwsze pytanie, jakie stawia jurysta w traktacie, dotyczy pochodzenia słowa „tyran”⁹. Według niego, tak jak i autorytetów, do których się odwołuje¹⁰, słowo to pochodzi od greckiego wyrazu *tyro*, tłumaczonego na łacinę jako *fortis* (silny, mocny) lub *angustia* (ciasnota, udręczenie). Za Izydorem z Sewilli dodaje, że z tego powodu silnych królów nazywano tyranami, później zaś określano tyranami królów bardzo złych i zdeprawowanych, którzy gnębili swych poddanych, postępując okrutnie i pragnąc coraz większej władzy¹¹.

Gdy mowa o tyranii, nie sposób nie skierować myśli w stronę starożytnej Grecji, tak jak to uczynił Bartolus, była ona bowiem greckim fenomenem, samo zaś słowo „tyran” weszło do języka łacińskiego z języka greckiego. Etymologia Bartolusa jednak, jak często bywało w pismach glosatorów i zamisat czy komentatorów, nie była precyzyjna czy nawet prawidłowa. Samo słowo „tyran” (τύραννος) najprawdopodobniej pochodzi z Bliskiego Wschodu, podobnie jak *anaks* (ἄναξ) czy *basileus* (βασιλεύς), inne greckie terminy zarezerwowane dla władców. Pierwotne znaczenie oraz droga, jaką wyraz τύραννος przebył, zanim trafił do języka greckiego, nie zostały jednoznacznie wyjaśnione¹². Termin „tyran” mógł zostać

⁹ „Primo quero unde dicatur tyrannus. Respondeo: a tyro Grece, quod Latine dicitur fortis seu angustia, unde »fortes reges tyranni vocabuntur. Postea accidit tyrannos vocari pessimos et improbos reges, luxuriose dominationis cupiditatem et crudelissimam dominationem in populis exercentes«; »a tyro, quod est angustia: quia angustiat et cruciat suos«, secundum Huguccionem. Et quod tyrus interpretetur ut dictum est patet ex interpretationibus Bible, ubi sic habetur: »Tyrus interpretatur angustia vel tribulatio aut fortitudo«, que omnia in malum congruunt tyranno. Et hec utilia sunt cum queritur de condicione tyranni et de modo probandi” („Po pierwsze pytam, skąd pochodzi termin tyran. Odpowiadam: od greckiego słowa *tyro*, które w łacinie oznaczane jest przez terminy *fortis* (silny, mocny) lub *angustia* (ciasnota, udręczenie), stąd »silnych królów nazywano tyranami. Później przyjęto nazywać tyranami najgorszych i niegodziwych królów gnębiących lud niepohamowaną żądzą władzy i wyjątkowo okrutnym panowaniem«; według Huguccio [słowo to pochodzi] od *tyro*, co znaczy *angustia* (ciasnota, ucisk, udręczenie): ponieważ ogranicza i gnębi swoich. A że *tyrus* interpretuje się, tak jak zostało powiedziane, jest jasne z interpretacji Biblii, gdzie jest napisane: »*Tyrus* oznacza *angustia* (ucisk) albo *tribulatio* (mękę) albo *fortitudo* (siłę)«, które wszystkie w złym znaczeniu spotykają się w tyranie. Informacje te są użyteczne, gdy pytamy o naturę tyrana i o sposób dowodzenia [że ktoś jest tyranem]”).

¹⁰ Z imienia wymienia jedynie Huguccia z Pizy. Zob. Uguccione da Pisa, *Derivationes*, t. 2, red. E. Cecchini *et al.*, Firenze 2004, s. 1225. Cytuje ponadto Izydora z Sewilli, zob. Isidori Hispalensis Episcopi, *Etymologiarum sive Originum libri XX*, red. W.M. Lindsay, Oxonii 1911, IX, 3, 19; oraz Świętego Hieronima, zob. S. Hieronymus, *Liber interpretationis Hebraicorum Nominum, De libro Jesu Nave* 15, 24; 19, 29, [w:] *S. Hieronymi Presbyteri Opera*, t. 1, red. P. Lagarde, Turnhout 1959, s. 97.

¹¹ Isidori Hispalensis Episcopi, *op. cit.*, IX, 3, 19–20: „Fortes enim reges tyranni vocabantur. Nam tiro fortis [...] Iam postea in usum accidit tyrannos vocari pessimos atque improbos reges, luxuriosae dominationis cupiditatem et crudelissimam dominationem in populis exercentes”.

¹² Jako jego pierwowzór Franco Pintore wskazał występujące w języku luwijskim, jednym z indoeuropejskich języków anatolijskich, słowo *tarwanis*, poświadczone w inskrypcjach. Na podstawie fenickiego tłumaczenia uczeni doszli do wniosku, że termin ten oznacza sędziego lub sprawiedliwego. Zob. F. Pintore, *Tarwanis*, [w:] *Studia mediterranea Piero Meriggi dicata*, red. O. Carruba, Pavia 1979, s. 473–476. Alexander Uchitel wysnuł hipotezę, że Grecy przejęli wy-

przyjęty przez Greków z języka lidyjskiego¹³. W istocie lidyjski król Gyges jest pierwszym władcą nazywanym w literaturze greckiej tym mianem¹⁴. Tak określił go współczesny mu Archiloch¹⁵. Warto zaznaczyć, że Gyges był uzurpatorem.

Początkowo, jak pokazują źródła literackie (a w ślad za Izydorem z Sewilli odnotowuje to także Bartolus), słowo *tyrannos* nie miało zasadniczo negatywnego znaczenia, podobnie zresztą jak *basileus* nie zawsze miało pozytywną wymowę. Słowa te były używane zamiennie¹⁶. Władza mogła być oceniana zarówno pozytywnie, jak i negatywna, w zależności od czynów i zachowań osoby, która ją sprawowała, a także od poglądów politycznych autora oceny. Niektórzy widzieli w jednowładztwie zagrożenie. Z czasem *basileus* zaczął oznaczać dobrego, czy też prawowitego monarchę, podczas gdy mianem tyrana określano władcę, który przejął rządy bezprawnie lub sprawował je bardzo źle. Jak stwierdził Mait Kōiv, wyraźne rozróżnienie między tymi terminami zostało dokonane niemal równocześnie przez Tukidydesa i Hippiasza oraz prawdopodobnie przez Sokratesa¹⁷. Tyrania stała się określeniem nacechowanym negatywnie. Taki też zdecydowanie charakter miała w koncepcjach ustrojowych Platona i Arystotelesa. Odtąd tyrańskimi nazywano rządy bezprawne i opresyjne. Nie inaczej jest u Bartolusa, z którego etymologicznych wywodów wynika, że tyran to władca, który używa siły i dręczy swoich poddanych. Aby jeszcze bardziej podkreślić te permanentne cechy tyranii, powołał się na autorytet w kwestiach biblijnych, którym jest Święty Hieronim ze Strydonu, tłumacz i komentator Pisma Świętego, któremu zawdzięczamy jego przekład z języka hebrajskiego i greckiego na łacinę, zwany

raz w jego oryginalnym znaczeniu, czyli nieposiadającego arystokratycznego pochodzenia władcy spowinowaconego z rodziną królewską. Jako przykład podał Kypselosa z Koryntu, Proklesa z Epidauros, Pittakosa z Mityleny. Później słowo „tyran” straciło swoje pierwotne znaczenie i zaczęło być łączone z „ludową dyktaturą antyarystokratyczną”, co miało związek z przejmowaniem przez tyranów władzy od arystokratów na tle niepokojów społecznych. Zob. A. Uchitel, *The earliest tyrants: from Luwian tarwanis to Greek*, [w:] *Greeks Between East and West*, red. G. Herman, I. Shatzman, Jerusalem 2007, s. 28. Na temat etymologii słowa „tyran” zob. ponadto O. Pianigiani, *Vocabolario etimologico della lingua italiana*, t. 2, Roma-Milano 1907, s. 1484; P. Chantraïne, *Dictionnaire Etymologique de la language grecque. Histoire des mots*, t. 4, Paris 1968, s. 1164; D. Hegyi, *Notes on the Origins of Greek Tyrannis*, „Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae” 13, 1965, s. 303–318; R. Drews, *The first Tyrants in Greece*, „Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte” 21, 1972, nr 2, s. 138; F. Pintore, *Seren, tarawanis, tyrannos. Studi Orientalistici in Ricordo di Franco Pintore*, red. O. Carruba, C. Liverani, C. Zaccagnini, Pavia 1983, s. 285–322; V. Parker, *Τύραννος. The Semantics of a Political Concept from Archilochus to Aristotle*, „Hermes” 126, 1998, nr 2, s. 145–149; F. Giusfredi, *The problem of the Luwian title tarwanis*, „Altorientalische Forschungen” 36, 2009, nr 1, s. 140–145; D. Kuchar, *Obraz tyranii w Polityce Arystotelesa a tyrania Dionizjusza I*, „Classica Wratislaviensia” 29, 2009, s. 61, przyp. 3.

¹³ F. Pintore, *Tarwanis*, s. 473–476; A. Uchitel, *op. cit.*, s. 13–14.

¹⁴ V. Parker, *op. cit.*, s. 150.

¹⁵ Archilochos, fr. 19 oraz 23W. Zob. M. Kōiv, *Basileus, tyrannos and polis. The Dynamics of Monarchy in Early Greece*, „Klio” 98, 2016, nr 1, s. 18.

¹⁶ Zob. M. Kōiv, *op. cit.*, s. 18 n.

¹⁷ *Ibidem*, s. 21.

Wulgatą. Bartolus, przytoczywszy fragment z hieronimowego *Liber interpretationis Hebraicorum Nominum*, mówiący o tym, że *tyrus* oznacza „angustia (ucisk) albo *tribulatio* (mękę), albo *fortitudo* (siłę)”¹⁸, stwierdził, że wszystkie te cechy odnoszą się do tyra. Etymologiczne wywody Bartolusa, oprócz tego, że są konwencjonalnym elementem komentarza, jaki prawnicy ze szkół glosatorów i komentatorów często zamieszczali w omówieniach poszczególnych instytucji prawnych¹⁹, stanowią także inspirację dla definicji prawnej konstruowanej przez jurystę, jak również pełnią funkcję źródłowego uzasadnienia negatywnych konotacji politycznych dla słowa „tyran”²⁰. Bartolus zaznaczył, że będą przydatne w odpowiedzi na pytanie o naturę tyra i o sposób jego demaskacji.

Lektura traktatu Bartolusa ujawnia dwa znaczenia terminu „tyran”: ściśle (*proprie*) oraz mniej ściśle (*minus proprie*). Pierwsze zostało omówione po wyjaśnieniach etymologicznych, w rozdziale drugim, gdzie jurysta zastanawia się, jak można zdefiniować tyra. Odwołuje się w tym celu do księgi XII *Moralia super Job* papieża Grzegorza I Wielkiego, jednego z Ojców Kościoła, wyjątkowej dla średniowiecza postaci²¹. Bartolus zaznaczył, że są to dokładne słowa Grzegorza, które muszą być respektowane jako prawo²².

¹⁸ *Tyrus, quae hebraice dicitur Sor, et interpretatur tribulatio sive angustia vel fortitudo. Liber interpretationis Hebraicorum Nominum, De libro Jesu Nave* 15, 24; 19, 29, [w:] S. Hieronymi presbyteri opera, t. 1, red. P. Lagarde, Turnhout 1959, s. 97.

¹⁹ Zob. na przykład A. Szymańska, *O monopolu na podstawie średniowiecznych summ do Kodeksu Justyniana*, [w:] *Handel w dziejach państwa i prawa*, red. D. Nowicka, Wrocław 2021, s. 36–37.

²⁰ Por. B. da Sassoferrato, *Trattati politici; sulla tiranide, sulle costituzioni politiche, sui partiti*, przeł. A. Turroni, red. D. Razzi, Foligno 2019, s. 27, przyp. 9.

²¹ *Patrologiae Cursus Completus: Series Latina: Sive, Bibliotheca Universalis, Integra, Uniformis, Commoda, Oeconomica, Omnium SS. Patrum, Doctorum Scriptorumque Ecclesiasticorum Qui Ab Aevo Apostolico Ad Usque Innocentii III Tempora Floruerunt*, t. 75, red. J.P. Migne, Parisius 1849, kol. 1006: „Proprie enim tyrannus dicitur qui in communi republica non iure principatur. [Vet. XIX.] Sed sciendum est quia omnis superbus iuxta modum proprium tyrannidem exercet. Nam quod nonnunquam alius in republica, hoc est, per acceptam dignitatis potentiam, alius in provincia, alius in civitate, alius in domo propria, alius per latentem nequitiam hoc exercet apud se in cogitatione sua. Nec intuetur Dominus quantum quisque mali valeat facere, sed quantum velit. Et cum deest potestas foris, apud se tyrannus est, cui iniquitas dominatur intus, quia etsi exterius non affligit proximos, intrinsecus tamen habere potestatem appetit, ut affligat” („Właściwie tyranem nazywa się kogoś, kto sprawuje władzę w państwie, nie przestrzegając prawa. Należy jednak wiedzieć, że wszelki pyszałek na swój sposób sprawuje tyranie. Czyni bowiem w swych własnych myślach to samo, co jeden w państwie (to jest zdobywszy godność i władzę), kto inny w prowincji, inny w mieście, a jeszcze inny we własnym domu, inny zaś poprzez ukrytą niegodziwość. Pan zaś nie zważa na to, ile zła każdy może uczynić, lecz ile chciałby. A jeśli nie nadarza się sposobność na zewnątrz, ten, w którego wnętrzu rządzi nieprawość, jest tyranem w sobie samym, bo chociaż nawet nie dręczy bliźnich jawnie, wewnątrznie chciałby posiadać możliwość ich dręczenia”) (Święty Grzegorz Wielki, *Moralia. Komentarz do księgi Hioba*, t. 3. Ks. XI–XVI, przeł. E. Buszewicz, Kraków 2007, s. 99, ks. XII, 38).

²² B. de Saxoferrato, *Tractatus de tyranno*, II 62–63: „Hec sunt verba Gregorii ad litteram, que pro lege servanda sunt, XV. distinction, c. sancta Romana [c. 3, D. XV]”. Bartolus w tym miejscu powołuje się na dekret Gracjana. Zob. *Corpus Iuris Canonici*, cz. I. *Decretum Magistri Gratiani*,

Zgodnie z przytoczoną przez Bartolusa definicją tyрана, którą znajdujemy u Grzegorza, *Proprie tyrannus dicitur qui in communi re publica non iure principatur* („Ścisłe mówiąc, tyranem jest ten, kto w państwie rządzi niezgodnie z prawem”). Bartolus odniósł się do wszystkich rodzajów tyranii, o których pisał Grzegorz Wielki, a zatem do tyрана w państwie, pojedynczej prowincji, mieście, domu czy wreszcie — własnym sercu. Zastanawiał się ponadto nad tyranią *in vicinia*.

Pierwsza sytuacja dotyczy tego, kto jest tyranem w całym imperium rzymskim. Bartolus tłumaczy, kim jest tyran w ścisłym znaczeniu, przeciwstawiając go królowi lub cesarzowi rzymskiemu, który jest „we właściwym znaczeniu prawdziwym, słusznym i powszechnym władcą”. Każdy zaś, kto w sposób nieuzasadniony próbuje zająć miejsce władcy uniwersalnego, jest nazywany tyranem we właściwym znaczeniu²³. Niezgodność z prawem jest w tym miejscu rozumiana jako uzurpacja władzy. Tyranem *sensu stricto* jest zatem ten, kto sprawuje władzę królewską czy cesarską wbrew prawu, co ma miejsce, jeżeli nie został wybrany, został wprawdzie wybrany, ale w sposób nieprawidłowy, został wybrany w sposób prawidłowy, ale nie został uznany przez Stolicę Apostolską, został wybrany w sposób prawidłowy, zatwierdzony i koronowany, ale później pozbawiony tytułu i zdetronizowany na mocy sprawiedliwego wyroku²⁴, jak to miało miejsce w przypadku Fryderyka II, który został zdetronizowany na soborze lyońskim²⁵. Król może stracić królestwo z powodu grzechów (*propter peccata*), jeżeli mimo to rządzi dalej, staje się tyranem, gdyż nie ma prawa do sprawowania władzy²⁶. Posłuszeństwo Kościołowi w koncepcji Bartolusa jest więc nieodzownym elementem legalnych rządów.

red. E. Friedberg, Lipsiae 1879, kol. 36–41. Cytaty fragmentów *Tractatus de tyranno* oraz *Tractatus de regimine civitatis* pochodzą z krytycznego wydania D. Quagliioniego, zamieszczonego w *Politica e diritto nel Trecento italiano*. Rzymska cyfra oznacza jedną z *quaestiones* sporządzonych przez Bartolusa, pozostałe numery stanowią oznaczenie wersów zastosowane w wydaniu Quagliioniego.

²³ *Ibidem*, II 65–69: „»Proprie tyrannus« etc.: sicut enim rex seu imperator Romanorum proprie est verus et iustus rex et universalis, ita si quis illum locum vult iniuste tenere proprie appellatur tyrannus. Et de tali tyranno habemus C. de sacrosanctis ecclesiis, l. decernimus [C. 1, 2, 16] et l. omni novatione [C. 1, 2, 6], et ibi nota”. I o takim tyranie jest mowa w Kodeksie Justyniana w tytule *De sacrosanctis ecclesiis*, we fragmentach *Decernimus* oraz *Omni novatione*, jak również w odnośnych glosach.

²⁴ *Ibidem*, II 72–76: „»Non iure principatur«: hoc contingit quia caret titulo, quia non est electus vel electus non de iure vel electus et reprobatus, ut extra, de electione, c. venerabilem [*Liber Extra*, I, 6, c. 34]; vel electus, coronatus et postea reprobatus iusto iudicio, ut extra, de re iudicata, c. ad apostolice, libro VI [*Liber Sextus*, II, 14, c. 2]”.

²⁵ Bartolus daje również przykład biblijnego króla Saula — 1 Księga Samuela 13, 13–14: „Samuel powiedział Saulowi: »Postąpiłeś niemądrze. Nie zachowałeś przykazania, które otrzymałeś od Pana, twój Bóg. Gdybyś je zachował, Pan utrwaliłby panowanie twój rodu nad Izraelem na wieki. Lecz teraz twoje królestwo się nie ostoi. Pan znalazł sobie człowieka, który odpowiada pragnieniom Jego serca. Pan wyznaczył go na przywódcę swojego ludu, ponieważ ty nie zachowałeś tego, co ci Pan przykazał«” (Biblia Paulistów).

²⁶ B. de Saxoferrato, *Tractatus de tyranno*, II 83–85: „Apparet ergo quod propter peccata rex privatur regno et ex tunc tyrannus est, quia non iure principatur”.

Tyrania we właściwym znaczeniu opiera się zatem na nielegalnym zdobyciu i sprawowaniu władzy. Bartolus wspomina także o tyranie w mniej ścisłym znaczeniu, którym jest ten, kto wprawdzie sprawuje władzę legalnie, lecz nadużywa jej ze szkodą dla poddanych, dopuszczając się tyrańskich czynów, to znaczy działań skierowanych nie na dobro wspólne²⁷, lecz na własną korzyść. Jest więc tyranem z uwagi na sposób postępowania, co w istocie również jest rządzeniem bezprawnym (*non iure*)²⁸. Widzimy zatem, że innym, obok braku legitymacji do rządzenia, kryterium kwalifikowania władzy jako tyrańskiej jest nadużywanie władzy, co jest jednoznaczne z brakiem troski o dobro wspólne. Bartolus nie ma jednak złudzeń i w rozdziale poświęconym tyranii ukrytej snuje taką oto gorzką refleksję:

Z tego powodu należy wiedzieć, że tak jak rzadko można znaleźć człowieka zdrowego pod każdym względem i niecierpiącego na żadną wadę ciała, tak też rzadko można znaleźć rząd, który dąży wyłącznie do dobra publicznego i w którym nie ma elementu tyranii. Byłoby bowiem rzeczą bardziej boską niż ludzką, gdyby ci, którzy rządzą, w żaden sposób nie troszczyli się o swój własny interes, lecz jedynie o dobro wspólne. Jednak reżimem dobrym, a nie tyrańskim, nazywamy taki, w którym zwycięża dobro wspólne i ogółu, a nie partykularny interes rządzących; z drugiej strony, rządem tyrańskim nazywamy ten, w którym przeważa interes osobisty²⁹.

Zgodnie ze słowami Bartolusa o władzy mówimy, że jest tyrańska, gdy bardziej dba o własny pożytek niż o dobro wspólne. Tyranią jest więc także szkodliwe dla wspólnoty sprawowanie władzy. Może ono przybierać oczywiście różne stopnie.

Widzimy, że panowanie *non iure* może oznaczać nie tylko nielegalne zdobywanie i utrzymywanie się przy władzy, ale także wyraźne przedkładanie własnego dobra nad dobro wspólnoty, co skutkuje niechybnie opresją, uciskiem, a nawet okrucieństwem. Można zatem dostrzec, że w Bartolusowej koncepcji tyranii przeplatają się elementy prawne z moralnymi. Bartolus, tak jak Arystoteles i Tomasz z Akwinu, uznał tyranię za najgorszy rodzaj rządów (*Regimen tyranni pessimum est*)³⁰.

Tradycyjnie tyran traktowany jest jako przeciwieństwo króla. Izydor z Sewilii wywodzi wyraz *rex* (król) od *recte regere*, co oznacza rządzić zgodnie z prawem.

²⁷ O średniowiecznej koncepcji dobra wspólnego zob. L. Dubel, M. Łuszczynska, *Średniowieczne źródła współczesnych koncepcji dobra wspólnego*, [w:] *Pro publico bono — idee i działalność*, red. M. Marszał, J. Przygodzki, Wrocław 2016, s. 61–73.

²⁸ B. de Saxoferrato, *Tractatus de tyranno*, VIII 458–463: „Octavo quero de tyranno manifesto ex parte exercitii, licet iustum habeat titulum, licet iste minus proprie dicatur tyrannus, ut xiiii., q. iii., c. neque enim. [C. XIV, q. 5, c. 9] Dico quod ille tyrannus est ex parte exercitii, qui opera tyrannica facit, hoc est, opera eius non tendunt ad bonum commune, sed proprium ipsius tyranni. Istud enim est non iure principari”.

²⁹ *Ibidem*, XII 774–783: „Propter quod sciendum est, quod sicut raro reperitur unus homo sanus per omnia, quin in corpore aliquid patiatur defectus; ita raro reperitur aliquod regimen, in quo simpliciter ad bonum publicum attendatur et in quo aliquid tyrannidis non sit. Magis enim esset divinum quam humanum, si illi qui principantur nullo modo commodum proprium, sed communem utilitatem respicerent. Illud tamen dicimus bonum regimen et non tyrannicum, in quo plus prevalet communis utilitas et publica, quam propria regentis; illud vero tyrannicum, in quo propria utilitas plus attenditur”.

³⁰ *Ibidem*, III 121–121.

Ten, kto nie rządzi zgodnie z prawem, jest tyranem³¹. W *De regimine civitatis* Bartolus zauważa, że wszystkie zdegenerowane formy władzy można nazwać tyranią, tak więc oprócz tyranii jednostki (*tyrannides unius*), kiedy to władca dąży do własnego interesu, istnieje tyrania ludu (*tyrannides populi*), którą dla Arystotelesa jest demokracja, a także tyrania pewnej grupy (*tyrannides aliquorum*), którą Stagiryta określi jako oligarchię³². Jest to zatem, zdaniem Bartolusa, sposób rządzenia niezależny od formy rządu³³.

Bartolus za Grzegorzem Wielkim dopatruje się źródeł tyranii w pysze (*superbia*), która jest korzeniem wszelkiego zła. Dobry władca powinien być władcą wiernym, chrześcijańskim, sprawiedliwym, pozbawionym wyniosłości, nie powinien ciemnić poddanych, lubować się w zbytku ani być też chciwy czy pyszny³⁴. Ponieważ tyran jest przeciwieństwem dobrego władcy, będzie pozbawiony wymienionych wyżej zalet oraz będzie posiadał wszystkie wskazane wady³⁵. Bartolus przyrównał tyranie do schizmy religijnej. Odcinając się od wspólnoty powszechnego cesarstwa, podpadał tyran pod *lex Iulia de maiestate*, za co powinien być ukarany³⁶.

Bartolus przypomina, że zdaniem wszystkich filozofów tyrania jest najgorszą formą rządów, uznając ją za najwyższy stopień niegodziwości. Powodem takiej oceny jest odejście od zamiaru kierowania się dobrem wspólnym, tak charakterystyczne dla tyranów³⁷. Najgorsze są rządy pojedynczego tyrana, który całkowicie oddala się od dobra wspólnego. Jeżeli władzę sprawuje pewna grupa lub lud, który kieruje się własnym dobrem, a nie dobrem wspólnym, chociaż jest to wówczas rząd ludzi złych i przewrotnych, to jednak z samego faktu, że władzę sprawuje wielu, wynika, że nie odbiega on tak bardzo od intencji kierowania się dobrem wspólnym³⁸.

³¹ J. Baszkiewicz, *Myśl polityczna wieków średnich*, Poznań 1998, s. 201.

³² B. de Saxoferrato, *De regimine civitatis*, I 62–64: „Veruntamen omne malum regimen potest communi nomine appellari tyrannides, scilicet tyrannides populi, tyrannides aliquorum et tyrannides unius”.

³³ M. Turchetti, *op. cit.*, s. 295.

³⁴ B. de Saxoferrato, *De regimine civitatis*, II 271–272: „Debet ergo bonus rex esse fidelis, Christianus, iustus, non pomposus, non subditorum gravator, non luxuriosus, non avarus nec superbus”.

³⁵ Zob. A. Dal Ri Jr., D. Nunes, *A tirania como categoria jurídica de governo: a construção do ius publicum medieval na obra de Bartolo de Saxoferato*, „Revista Justiça Do Direito” 32, 2018, nr 3, s. 485.

³⁶ B. de Saxoferrato, *Tractatus de tyranno*, VII 287–290: „Sed tempus tyrannidis potest dici tempus scismatis. Scindit enim tyrannus se et separat se a communione universalis imperii: quod patet, quia incidit in legem Iuliam maiestatis, ut dictum est”.

³⁷ B. de Saxoferrato, *De regimine civitatis*, III 451–457: „In hoc omnes philosophi dicunt quod tyrannides est pessimus principatus: tenet enim ultimum gradum malitie. [...] Sed per tyrannum maxime ab intentione boni communis receditur, unde tyrannides est pessimus principatus”.

³⁸ *Ibidem*, III 457–463: „Unde si dominantur plures, quia divites vel boni credentur, vel si dominetur multitudo, quamquam illi regentes tendant ad bonum proprium et non ad commune, et sic est regimen malorum vel populi perversi, tamen non tantum receditur ab intentione boni communis: quia ex eo quod plures sunt aliquid sapit de natura boni communis. Sed si unus est tyrannus, in totum recedit a communi bono”.

Obserwując włoską rzeczywistość swoich czasów, komentator dostrzegł, że istnieje coś gorszego od zwykłej tyranii, a mianowicie — gdy w tym samym regionie jest kilku tyranów tak silnych, że żaden nie zyskuje przewagi nad innymi. Władze miejskie były tak słabe, że nie miały wobec nich żadnej władzy. Wbrew ich woli nie były w stanie nic przedsięwziąć, ani przeciwko baronom, ani ich zwolennikom. Bartolus określił to jako potworną rzecz (*res monstrosa*), potworną formę rządów (*regimen monstrosus*), której nie przewidział Arystoteles³⁹. Zobrazował to jako ciało wyposażone w jedną bezsilną głowę, z którego jednak wyrasta wiele innych silniejszych, rywalizujących między sobą. Ta monstualna istota jego czasów kontrastuje z chwalebnią przeszłością dawnego Rzymu, który niegdyś był „głową obyczajów” (*caput morum*), „głową państwa” (*caput politiarum*). Owej dekadencji Rzymu w czasach „niewoli awiniońskiej” jurysta upatruje przede wszystkim w boskiej woli przypomnienia o przemijalności wszelkiej doczesnej chwały. W owych tyranach trapiących Rzym w połowie XIV wieku można rozpoznać baronów, przedstawicieli najważniejszych rodów arystokratycznych miasta. Jak stwierdził Sandro Carocci, od około połowy XIII do połowy XIV wieku stanowili oni ograniczoną grupę kilkunastu rodzin, do której należały między innymi rody Annibaldi, Colonna, Conti, Orsini, Savelli⁴⁰.

Traktat *De regimine civitatis* kończy się konstatacją, że zarówno rządy przewrotnego ludu, jak i władza wielu niegodziwców nie trwają długo, lecz łatwo

³⁹ *Ibidem*, I 65–80: „Est et septimus modus regiminis, qui nunc est in civitate Romana, pessimus. Ibi enim sunt multi tyranni per diversas regiones adeo fortes, quod unus contra alium non prevalet. Est enim regimen commune totius civitatis adeo debile, quod contra nullum ipsorum tyrannorum potest nec contra aliquem adherentem ipsis tyrannis, nisi quatenus ipsi patiuntur. Quod regimen Aristoteles non posuit, et merito: est enim res monstrosa. Quid enim, si quis videret unum corpus habens unum caput commune debile et multa alia capita communia fortiora illo et invicem sibi adversantia? Certe monstrum esset. Apellatur ergo hoc regimen monstrosus. Hoc enim divina permissione factum est, ut ostendat quod omnis gloria mundi caduca est. Civitas enim Romana caput morum, caput politiarum, ad tanta monstrositatem circa sui regimen venit, quod verius dici potest quod non est regimen nec regiminis formam habet: argum. ff. de statu hominum, l. non sunt liberti [D. 1, 5, 14], et est expressum extra, de de officio ordinarii, c. quoniam in plerisque [*Liber extra*, I, 31, c. 14]”.

⁴⁰ Zob. S. Carocci, *Baroni in città Considerazioni sull'insediamento e i diritti urbani della grande nobiltà*, [w:] *Rome aux XIIIe et XIVe siècles*, red. É. Hubert, Rome 1993, s. 140. O podziale Rzymu pomiędzy baronów zob. A. Rehberg, *Clientele e Fazioni nell'azione politica di Cola di Rienzo*, Roma 2004, s. 49. Bartolus opisał sytuację w Rzymie w połowie XIV wieku. Istnieją poglądy, że Bartolus nawiązywał do wydarzeń, które miały miejsce w Rzymie w związku z aktywnością i po śmierci Coli di Rienzo (1313–1354). Zob. B. da Sassoferato, *Trattati politici; sulla tirannide, sulle costituzioni politiche, sui partiti*, przeł. A. Turrioni, red. D. Razzi, Foligno 2019, s. 151, przyp. 16, oraz s. 39, przyp. 26. O działalności i losach Coli di Rienzo zob. J.A. Gierowski, *Historia Włoch*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1986, s. 135–136; M. Głodek, *Kampania polityczna Cola Di Rienzo (Rienzi) w 1347 roku w świetle relacji. Kroniki Anonimo Romano*, „Ślupskie Studia Historyczne” 12, 2006, s. 205–211. V. Groß, J. Zimmermann, *Eine »revolutionäre Bewegung« im Trecento? Die Tragweite zweier Anachronismen für die Interpretation des Römischen Tribuns Cola di Rienzo (1313–1354)*, „Archiv für Sozialgeschichte” 59, 2019, s. 61–98.

mogą przerodzić się w tyranię jednostki, co dzieje się najczęściej za Bożym przyzwoleniem⁴¹.

Grzegorz Wielki wspomniał również o tyranie na mniejszym niż całe państwo terytorium — prowincji. Jest nim ten, kto rządzi tam niezgodnie z prawem, analogicznie do władającego całym państwem. Tyranem prowincji staje się też namiestnik, który po upływie kadencji odmawia ustąpienia miejsca następcy. Podlega wówczas *lex Iulia maiestatis*⁴².

Tyranii w rodzinie Bartolus poświęcił osobne miejsce. W czwartym *quaestio* jurysta zastanawia się, czy w ogóle może istnieć taki rodzaj tyranii. Wydaje się, że nie, ponieważ nie ma tam jurysdykcji. Niemniej jednak, ponieważ Grzegorz Wielki wspomniał o takim rodzaju tyranii, należałoby więc poddać to pod rozważenie. Bartolus przywołał w tym miejscu rzymską instytucję władzy *pater familias* nad dziećmi (*patria potestas*) oraz niewolnikami (*dominica potestas*), względem których może stanowić swoje własne prawa⁴³. Osoby ważne lub starsze mają w rodzinie w pewnym zakresie jurysdykcję. Tyranem domowym może być nie tylko ojciec rodziny, ale także starszy brat czy wuj względem osób, które nie ukończyły 25 roku życia. Odpowiada to rzymskiej instytucji kurateli dla osoby wprawdzie dojrzałej, ale która z uwagi na młody wiek i brak doświadczenia życiowego zasługuje na szczególne traktowanie (*cura minoris*). Bartolus, przywołując powyższe przykłady, uznał, że także w rodzinie istnieje osoba, która sprawuje władzę, i jeżeli czyni to niezgodnie z prawem, słusznie zasługuje na miano tyrana⁴⁴. Przykładem takiego niezgodnego z prawem sprawowania władzy w rodzinie, które sprawia, że jej zwierzchnika można określić mianem tyrana, jest zmuszanie osób podlegających jego władzy do zawierania umów czy dokonywania innych czynności prawnych, których nie dokonaliby, gdyby nie strach przed nim. Jurysta

⁴¹ B. de Saxoferrato, *De regimine civitatis*, III 476–482: „Item advertendum est, quod regimen plurium malorum vel regimen populi perversi non diu durat, sed de facili in tyrannidem unius deducitur. Hoc enim de facto saepius vidimus. Hoc etiam permissione divina est, cum scriptum sit: »Qui regnare facit hypocritem propter peccata populi«, Iob xxxiv. c.” (Jb. 34, 30).

⁴² B. de Saxoferrato, *De tyranno*, II 96–100: „»Alius in provincia«: in provincia aliquis non iure principatur, sicut supra dixi in communi re publica. Est et alius modus, si quis factus fuit preses provincie ad tempus vel ad beneplacitum et ille finito tempore successorum non admisit: hic tyrannus est et in legem Iuliam maiestatis inducit, ut ff. ad legem Iuliam maiestatis, l. II. [D. 48, 4, 2]”.

⁴³ *Ibidem*, IV 167–173: „Quarto quero an in una domo possit esse tyrannus. Videtur quod non, quia ibi non exercetur iurisdictio. Ergo etc., ut dictum est. In contrarium sunt verba Gregorii relata supra in ii. questione [Respondeo: in domo propria potest dici patremfamilias habere aliquid iuris regalis. Ius enim sibi dicit in filios et in servos, ut l. servi et filii, ff. de furtis] [D. 47, 2, 17], et C. de patria potestate, l. congruentius [C. 8, 46, 4]”.

⁴⁴ *Ibidem*, IV 174–178: „Item maior seu antiquior domus habet quodammodo quandam iurisdictionem in uxorem, liberos et servos; et etiam antiquior frater vel patruus in minores XXV. annis, qui sunt in illa domo, ut C. de emendatione servorum, l. i [C. 9, 14, 1], et de emendatione propinquorum, l. i. [C. 9, 15, 1]. Merito, si in illa domo non iure principatur dicitur tyrannus” („Jeżeli jednak ktoś zamieszkuje w domu wraz z młodszym bratem lub synem brata, który ukończył dwadzieścia pięć lat, to jako starszy brat czy stryj nie ma nad nim tego typu władzy”).

stwierdził, że istnieje możliwość unieważnienia umów zawieranych ze strachu przed domowym tyranem⁴⁵.

Tak jak ojciec rodziny ma władzę nad jej członkami, tak też sprawuje ją opat względem podległych mu zakonników. Tyranem można zatem nazwać opata klasztoru, jeśli rządzi tam niezgodnie z prawem jako uzurpator lub jeśli sprawuje władzę w sposób tyrański, choć jego tytuł jest ważny⁴⁶.

O tyranii sprawowanej we własnym sercu Bartolus pisze, że nie jest ona przedmiotem rozważań jurysty, gdyż żaden człowiek nie może być karany za swoje myśli⁴⁷. Bartolus powołał się w tym miejscu na fragment Digestów mówiący o tym, że myśli nie podlegają karze (*Cogitationis poenam nemo patitur*)⁴⁸. Rozważania nad karą za tego typu tyranię jurysta zostawia teologom, gdyż sąd nad sumieniami należy do wieczystego sędziego (*iudex aeternus*)⁴⁹. Należy jednak mieć na względzie, że karze podlega także usiłowanie urzeczywistnienia tyranii poprzez próbę dokonania jakiegoś czynu lub zlecenie jego wykonania, nawet jeżeli nie udaje się osiągnąć oczekiwanego skutku⁵⁰.

Bartolus rozważa też przypadek tyranii nieuwzględniony przez Grzegorza Wielkiego, a mianowicie — możliwość istnienia tyranii *in vicinia*. Należy przez to rozumieć „wszelkie formy władzy o ograniczonych kompetencjach zarówno przedmiotowych, jak i terytorialnych, które nie posiadają autonomicznej jurysdykcji”⁵¹. *Vicinia* może być przyrównana do okręgu czy dzielnicy w ramach miasta, która jednak nie posiada niezależnych władz⁵². Bartolus pisze, że nie ma zwyczaju, aby w tego typu jednostce był król lub jakaś inna władza posiadająca jurysdykcję, dlatego też nie może tam być tyrana. Dzielnica nie jest bowiem rządzona przez odrębny rząd, ale przez tego, kto sprawuje władzę nad miastem. Jeśli tyranem jest ten, kto nie rządzi zgodnie z prawem, to oczywiste jest, że tam, gdzie nie ma ani królestwa, ani rządów, nie może być tyrana. Jeżeli znajdują się tam jacyś

⁴⁵ *Ibidem*, IV 179–182: „Et ideo si quis de familia faceret aliquem contractum vel aliquid simile, metu talis qui est tyrannus in domo, rescinderetur sicut factum metu tyranni, ut ff. quarum rerum actio non datur, l. i, §. que onerando [D. 44, 5, 1, 5], et quod ibi notatur”.

⁴⁶ *Ibidem*, IV 190–193: „Possumus etiam dicere tyrannum in domo propria abbatem alicuius monasterii, qui in eo non iure principatur: quia intrusus, ut extra, de prebendis, c. eum qui, libro VI. [c. 18, VI, 3, 4], vel licet habeat iustum titulum tyrannice regit, ut dicam infra de tyranno civitatis”.

⁴⁷ *Ibidem*, II 104–107: „»Alius per latentem nequitiam hoc exercet apud se in cogitatione sua«: tyrannides que est in sola cogitatione non pertinet ad iuristam, quia cogitationis penam nemo meretur, ut ff. de penis, l. cogitationis [D. 48, 19, 18]”.

⁴⁸ D. 48, 19, 18.

⁴⁹ *Ibidem*, II 110–112: „Littera vero que sequitur loquitur de punitatione que fit in examinatione eternii iudici, ideo eam non expono sed dimitto theologis”.

⁵⁰ *Ibidem*, II 107–109: „Sciendum tamen est, quod si quis curavit seu procuraverit, licet non perfecerit, punitur ac si perfecisset, ut ff. ad legem Iuliam maiestatis, l. iii. in fine [D. 48, 4, 3]”.

⁵¹ B. da Sassoferrato, *Trattati politici*, s. 27, przyp. 23.

⁵² E. Emerton, *Humanism and Tyranny. Studies in the Italian Trecento*, Cambridge, MA 1925, s. 129.

wielcy i potężni ludzie, którzy uciskają innych, nie można nazwać ich tyranami⁵³. Będą jedynie ludźmi bardziej wpływowymi, o jakich jest mowa w D. 4, 7, 3⁵⁴ i D. 1, 18, 6, 2⁵⁵. Może jednak zaistnieć taka sytuacja, że w dzielnicy lub pewnej części miasta ktoś stanie się dominujący do tego stopnia, że władze miasta będą zmuszone postępować zgodnie z jego wolą, wówczas słusznie może on zostać nazwany tyranem. Bartolus dostrzegł, że w jego czasach taka sytuacja miała miejsce w przypadku przedstawicieli szlachty w Rzymie, którzy zasługiwali na to miano⁵⁶. Jak już wyżej zostało wskazane, wspominał o tym także w traktacie *De regimine civitatis*, pisząc o potwornej formie rządów charakteryzującej się obecnością wielu walczących ze sobą tyranów. Jurysta zauważył także, że miasta dzielą się zazwyczaj na dzielnice i parafie, a w każdej z nich są osoby zwane kapitanami lub syndykami, które kierują jej sprawami⁵⁷. Niemniej jednak nie mają one jurysdykcji, chociaż czasem powierza się im środki przymusu w celu skutecznego pobierania opłat i zgłaszania władzom wszelkich występków popełnionych na kontrolowanym terenie. Są oni jednak tylko sługami tych, którzy rządzą miastem, nie zaś rządzącymi, nie można ich zatem nazwać tyranami. Z uwagi jednak na pełnione funkcje są bardziej wpływowi i mogą w mieszkańcach wzbudzać strach⁵⁸. Bartolus powołał się w tym miejscu na dwa fragmenty kompilacji

⁵³ B. de Saxoferrato, *De tyranno*, III 119–133: „Tertio quero an in una vicinia dicatur tyrannus. Respondeo: non, ut patet ex verbis Gregorii, qui hanc tyrannidis speciem non posuit. Hoc etiam probatur racione. Regimen tyranni pessimum est, ut dictum est, et opponitur directo regimini regis, quod est optimum. Et cum tyrannus sit qui non iure principatur, apparet quod ubi non est regnum nec principatus, ibi non potest esse tyrannus. Cum igitur in provincia vel civitate cadat regimen per modum principatus, merito ibi cadit tyrannus. At in vicinia non consuevit esse rex vel regimen aliquod per modum iurisdictionis, ideo ibi non cadit tyrannus. Vicinia enim non regitur per unum, sed per eum qui totam civitatem regit. Et licet in vicinia sint aliqui magni et potentes qui alios opprimunt, non tamen sunt tyrani, sed sunt illi potentiores de quibus loquitur ff. de alienatione iudicii mutandi causa facta, l. iiii. in principio [D. 4, 7, 3], et de officio presidis, l. illicitas, §. ne potentiores [D. 1, 18, 6, 2]”.

⁵⁴ D. 4, 7, 3 pr (*Gaius libro quarto ad edictum provinciali*): „Quia etiam si cum eo, qui alterius provinciae sit, experiar, in illius provincia experiri debeo et potentiori pares esse non possumus”.

⁵⁵ D. 1, 18, 6, 2 (*Ulpianus libro primo opinionum*): „Ne potentiores viri humiliores iniuriis adficiant neve defensores eorum calumniis criminibus insectentur innocentes, ad religionem praesidis provinciae pertinet”.

⁵⁶ B. de Saxoferrato, *De tyranno*, III 133–137: „Nisi poneret, quod in vicinia vel certa parte civitatis quis assumeret tantam preemptionem, quod universalis curia civitatis ibi nichil posset nisi quatenus ipse vellet, ut faciunt nobiles Romani: tunc enim recte dicuntur tyranni illius partis civitatis”.

⁵⁷ *Ibidem*, III 138–143: „Sed contra predicta posset dici: communiter, ut in qualibet civitate, contingit quod fit divisio per quarteria vel parrochias, et in qualibet parte sunt aliqui qui vocantur capitanei vel syndici, qui presunt negotiis illius partis civitatis: de quibus notatur ff. de pactis, l. item magistri [D. 2, 14, 14]. Ergo cum ibi sit regimen apparet quod ibi poterit esse tyrannus”.

⁵⁸ *Ibidem*, III 144–151: „Respondeo: tales non habent iurisdictionem, licet quandoque eis aliquis cohertio permittatur pro quibusdam exactionibus faciendis et in maleficiis denunciandis. Isti enim magis dicuntur famulari hiis qui regunt civitatem, quam ipsi regere, et sic non principantur sed principantibus famulantur; unde non possunt dici tyranni, sed sunt potentiores ratione officii et possunt timorem incutere et incidunt in constitutionem illam, si per impressionem, C. quod metus causa [C. 2, 19, 11], et ff. de concussionem, l. i [D. 47, 13, 1]”.

justyniańskiej: C. 2, 19, 11⁵⁹ oraz D. 47, 13, 1⁶⁰. Przy okazji tych rozważań Bartolus dotknął jednego z wiążących się ze zjawiskiem tyranii problemów, a mianowicie — poczucia bezkarności. Tego typu funkcjonariusze dzielnicowi nie czuli się bezkarni, gdyż wszelkie popełnione przez nich występki mogły być szybko naprawione przez tych, którzy zarządzili miastem. W tym Bartolus upatrywał powodu, dla którego Grzegorz Wielki nie wspominał o tyranii w dzielnicy⁶¹. Tam zatem, gdzie nie ma jurysdykcji ani *de iure*, ani *de facto*, tak jak w willach, wioskach i zamkach hrabiego, nie można mówić o tyranii, nawet jeżeli działa tam człowiek potężniejszy od reszty. Bartolus zauważa jednak, że w ufortyfikowanym miejscu, na przykład zamku, mogłoby dojść do buntu przeciwko prawowitym władzom miasta. Gdyby nie były one w stanie łatwo ukrócić dziejących się tam nieprawości, można by uznać buntownika za tyrana⁶².

Przedmiotem szczególnego zainteresowania Bartolusa był *tyrannus civitatis*⁶³, czyli tyran miasta, czy też — jak określił to Jan Baszkiewicz — „wolnej republiki miejskiej”⁶⁴. Jurysta wyróżnił dwa typy tyranów: jawnego (*apertus et manifestus*) oraz ukrytego (*velatus et tacitus*). Tym pierwszym można być przez wadę tytułu (*ex defectu tituli*) lub z powodu nadużywania władzy (*ex parte exercitii*)⁶⁵. Wzorując się na dziełach Arystotelesa i Egidiusza Rzymianina, Bartolus scharakteryzował w *quaesto VIII* tyranie przejawiającą się w sposobie sprawowania władzy. Wymienił dziesięć cech tego typu tyrańskich rządów. *Tyrannus velatus* może być tyranem z powodu tytułu (*propter titulum*), gdy symuluje przestrzeganie norm ustrojowych, w rzeczywistości je łamiąc, lub z powodu wady tytułu

⁵⁹ C. 2, 19, 11 (*Imperator Constantinus*): „Si per impressionem quis aliquem metuens saltem in mediocri officio constitutum rei suae in eadem provincia vel loco, ubi tale officium peragit, sub venditionis titulo fecerit cessionem, et quod emptum fuerit reddatur et nihilo minus etiam pecunia retineatur: simili poena servanda, si qui vel coniugis vel amici nominibus abutentes praedam tamen sibi adquirunt”.

⁶⁰ D. 47, 13, 1 (*Ulpianus libro quinto opinionum*): „Si simulato praesidis iussu concussio intervenit, ablatum eiusmodi terrore restitui praeses provinciae iubet et delictum coercet”.

⁶¹ B. de Saxoferrato, *De tyranno*, III 152–155: „Praeterea, istorum potentiorum qui sunt per vicinias maleficia possunt cito corrigi per eos qui regunt civitatem: ideo non possunt dici tyranni et ideo beatus Gregorius tyrannidam in vicinia non posuit”.

⁶² *Ibidem*, III 155–165: „Eadem ratione dico quod in villis, vicis et castris comitatus alicuius civitatis, in quibus iurisdictio non exercetur de iure nec de facto, quod ibi non potest esse tyrannus, licet sit aliquis potentior. Si tamen esset locus ita fortis, quod quis rebellaret civitati et se ab ea defenderet, ita quod per regentes civitatem maleficia ibi non possent corrigi sine magna difficultate, tunc ibi posset esse tyrannus: de quo habemus ff. ad legem Iuliam maiestatis, l. iii [D. 48, 4, 3], ibi: »aut arcem tenuerit«, et C. de fundis limitrophis, l. quicumque, libro xi. [C. 11, 59, 2]; facit quod notatur ff. qui satisfacere cogantur, l. ii. in principio [D. 2, 8, 2], ubi dicitur quod non est ydoneus conveniendi facilitate qui est de loco vel castro munitissimo”.

⁶³ *Ibidem*, II 103–104: „»Alius in civitate«: de tyranno civitatis principaliter infra tractabitur”.

⁶⁴ J. Baszkiewicz, *op. cit.*, s. 158.

⁶⁵ B. de Saxoferrato, *De tyranno*, V, 203–204: „Item quem esse tyrannum manifestum contingit quandoque ex defectu tituli, quandoque ex parte exercitii”.

(*propter defectum tituli*)⁶⁶, jeżeli nie mając żadnego tytułu lub posiadając tytuł, który formalnie nie daje żadnej władzy, zmusza prawowite władze do poddania się jego woli⁶⁷.

Obraz tyranii, jaki wyłania się z twórczości Bartolusa de Saxoferrato, a zwłaszcza ze specjalnie poświęconego temu tematowi traktatowi *De tyranno*, oparty o figurę tyrana wypracowaną w tradycji średniowiecznej, wzbogacony został o wiedzę prawniczą autora oraz jego obserwacje i doświadczenia polityczne. Wyrazy tyran i tyrania są obecne w leksykonach politycznych Zachodu od czasów starożytnych, a problematyka tyrańskich rządów była przedmiotem refleksji wielu znamienitych umysłów. Temat ten podjął także Bartolus de Saxoferrato z charakterystyczną dla siebie precyzją w formułowaniu myśli, opracowując go pod kątem problemów prawnych wiążących się z tym zjawiskiem, w sposób typowy dla prawniczej twórczości scholastycznej, czyli poprzez odwoływanie się do przepisów prawa rzymskiego i kanonicznego oraz autorytetu wcześniejszych autorów. Jak informuje jego biograf Thomas Diplovatatus, jurysta pozostawił po sobie imponującą jak na owe czasy bibliotekę zawierającą zarówno księgi prawnicze, jak i teologiczne, których znajomość jest wyraźnie widoczne w bartolusowym opracowaniu tematyki tyranii.

Bibliografia

- Ascheri M., *Bartolo da Sassoferrato: il civilista 'globale' del Medioevo*, [w:] *Bartolo da Sassoferrato a Siena nel VII centenario della nascita*, red. E. Mecacci, M.A Panzanelli Fratoni, Siena 2014.
- Ascheri M., *Bartolo da Sassoferrato: Introduzione a un Giurista Globale*, [w:] *Mundos medievales: espacios, sociedades y poder: homenaje al profesor José Angel García de Cortázar y Ruiz de Aguirre*, t. 2, red. B. Arizaga Bolumburu, Santander 2012.
- Baszkiewicz J., *Mysł polityczna wieków średnich*, Poznań 1998.
- Bellomo M., *Bartolo da Sassoferrato*, [w:] *Medioevo edito e inedito*, t. 3, Roma 1998.
- Calasso F., *Bartolo da Sassoferrato*, „Annali di storia del diritto” 9, 1965.
- Carocci S., *Baroni in città Considerazioni sull'insediamento e i diritti urbani della grande nobiltà*, [w:] *Rome aux XIIIe et XIVe siècles*, red. É. Hubert, Rome 1993.
- Chantraien P., *Dictionnaire Etymologique de la language grecque. Histoire des mots*, t. 4, Paris 1968.
- Condorelli O., *Bartolo da Sassoferrato (1313/14–1357)*, [w:] *Law and the Christian Tradition in Italy. The Legacy of the Great Jurists*, red. O. Condorelli, R. Domingo, London 2020.
- Corpus Iuris Canonici*, cz. I. *Decretum Magistri Gratiani*, red. E. Friedberg, Lipsiae 1879.
- Dal Ri Jr. A., Nunes D., *A tirania como categoria jurídica de governo: a construção do ius publicum medieval na obra de Bartolo de Saxoferato*, „Revista Justiça Do Direito” 32, 2018, nr 3.
- Drews R., *The first Tyrants in Greece*, „Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte” 21, 1972, nr 2.
- Dubel L., Łuszczynska M., *Średniowieczne źródła współczesnych koncepcji dobra wspólnego*, [w:] *Pro publico bono — idee i działalność*, red. M. Marszał, J. Przygodzki, Wrocław 2016.

⁶⁶ *Ibidem*, V, 205–206: „Item eodem modo tyrannus velatus est quandoque propter titulum, quandoque propter defectum tituli”.

⁶⁷ *Ibidem*, XII. Zob. A. Szymańska, *Tyrania cicha i zawoalowana według traktatu De tyranno Bartolusa de Saxoferrato*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 43, 2021, nr 3.

- Fiocchi C., *Mala potestas: la tirannia nel pensiero politico medioevale*, Bergamo 2004.
- Gierowski J.A., *Historia Włoch*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1986.
- Giorgini G., *Tirannide*, [hasło w:] *Enciclopedia delle scienze sociali*, t. 8, Roma 1998.
- Giusfredi F., *The problem of the Luvian title tarwanis*, „Altorientalische Forschungen” 36, 2009, nr 1.
- Głodek M., *Kampania polityczna Cola Di Rienzo. (Rienzi) w 1347 roku w świetle relacji. Kroniki Anonimo Romano*, „Słupskie Studia Historyczne” 12, 2006.
- Groß V., Zimmermann J., *Eine »revolutionäre Bewegung« im Trecento? Die Tragweite zweier Anachronismen für die Interpretation des Römischen Tribuns Cola di Rienzo (1313–1354)*, „Archiv für Sozialgeschichte” 59, 2019.
- Hegy D., *Notes on the Origins of Greek Tyrannis*, „Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae” 13, 1965.
- Isidori Hispalensis Episcopi, *Etymologiarum sive Originum libri XX*, red. W.M. Lindsay, Oxonii 1911.
- Kamp J.L.J. van de, *Bartolus de Saxoferrato, 1313–1357. Leven, Werken, Invloed, Beteekenis*, Amsterdam 1936.
- Köiv M., *Basileus, tyrannos and polis. The Dynamics of Monarchy in Early Greece*, „Klio” 98, 2016, nr 1.
- Kuchar D., *Obraz tyranii w Polityce Arystotelesa a tyrania Dionizjusza I*, „Classica Wratislaviensia” 29, 2009.
- Lamy A., *La représentation de la tyrannie chez les maîtres de la scolastique, de Thomas d'Aquin à Jean Gerson*, [w:] *Le Tyran et sa postérité dans la littérature latine de l'Antiquité à la Renaissance*, red. L. Boulégue, H. Casanova-Robin, C. Lévy, Paris 2013.
- Lange H., Kriechbaum M., *Römisches Recht im Mittelalter*, t. 2. *Die Kommentatoren*, München 2007.
- Luszczyńska M., *Pojęcie tyranii w myśli średniowiecza*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 36, 2014, nr 1.
- Nederman C.J., *Three Concepts of Tyranny in Western Medieval Political Thought*, „Contributions to the History of Concepts” 14, 2019, nr 2.
- Nikodem J., *Władca idealny i tyran w myśli politycznej średniowiecza*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 71, 2019, nr 2.
- Parent S., *Introduction*, [w:] *Bartole de Sassoferrato, Traités sur les Guelfes et les Gibelins, Sur le gouvernement de la cité, Sur le tyran*, Paris 2019.
- Parker V., *Ἱσχυρός. The Semantics of a Political Concept from Archilochus to Aristotle*, „Hermes” 126, 1998, nr 2.
- Patrologiae Cursus Completus: Series Latina: Sive, Bibliotheca Universalis, Integra, Uniformis, Commoda, Oeconomica, Omnium SS. Patrum, Doctorum Scriptorumque Ecclesiasticorum Qui Ab Aevo Apostolico Ad Usuque Innocentii III Tempora Floruerunt*, t. 75, red. J.P. Migne, Parisius 1849.
- Pianigiani O., *Vocabolario etimologico della lingua italiana*, t. 2, Roma-Milano 1907.
- Pintore F., *Seren, tarwanis, tyrannos. Studi Orientalistici in Ricordo di Franco Pintore*, red. O. Carruba, C. Liverani, C. Zaccagnini, Pavia 1983, *Studia Mediterranea*, t. 4.
- Pintore F., *Tarwanis*, [w:] *Studia mediterranea Piero Meriggi dicata*, red. O. Carruba, Pavia 1979.
- Quaglioni D., *Il processo Avogari e la dottrina medievale della tirannide*, [w:] *Processo Avogari (Treviso, 1314–1315)*, red. G. Cagnin, Roma 1999.
- Quaglioni D., *Politica e diritto nel Trecento italiano. Il “De tyranno” di Bartolo da Sassoferrato (1314–1357), con l'edizione critica dei trattati “De Guelphis et Gebellinis”, “De regimine civitatis” e “De tyranno”*, Firenze 1983.
- Rehberg A., *Clientele e Fazioni nell'azione politica di Cola di Rienzo*, Roma 2004.
- Sassoferrato Bartolo da, *Trattati politici; sulla tirannide, sulle costituzioni politiche, sui partiti*, przeł. A. Turrioni, red. D. Razzi, Foligno 2019.
- Saxoferrato Bartolus de, *Commentaria in primam Codicis partem*, Lugduni 1581.
- Savigny F.C. von, *Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter*, t. 6, Heidelberg 1850.

- Sheedy A.T., *Bartolus on Social Conditions in the Fourteenth Century*, New York 1942.
- S. Hieronymi presbyteri opera, t. 1, red. P. Lagarde, Turnhout 1959.
- Szymańska A., *O monopolu na podstawie średniowiecznych summ do Kodeksu Justyniana*, [w:] *Handel w dziejach państwa i prawa*, red. D. Nowicka, Wrocław 2021.
- Szymańska A., *Tyrania cicha i zawoalowana według traktatu De tyranno Bartolusa de Saxoferrato*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 43, 2021, nr 3.
- Święty Grzegorz Wielki, *Moralia. Komentarz do księgi Hioba*, t. 3. Ks. XI–XVI, przeł. E. Buszewicz, Kraków 2007.
- Turchetti M., *Tyrannie et tyrannicide de l'Antiquité à nos jours*, Paris 2013.
- Uchitel A., *The earliest tyrants: from Luwian tarwanis to Greek*, [w:] *Greeks Between East and West*, red. G. Herman, I. Shatzman, Jerusalem 2007.
- Uguccione da Pisa, *Derivationes*, t. 2, red. E. Cecchini, G. Arbizzoni, S. Lanciotti, G. Nonni, M.G. Sassi, A. Tontin, Firenze 2004.
- Wojciechowski R., *Bartolus de Saxoferrato, 1313/1314–1357*, [w:] *Wybrane problemy nauki i nauczania prawa*, red. E. Kozerska, P. Sadowski, A. Szymański, Opole 2010.
- Woolf C.N.S., *Bartolus of Saxoferrato. His Position in the History of Medieval Political Thought*, Cambridge 1913.
- Zorzi A., *La questione della tirannide nell'Italia del Trecento*, [w:] *Tiranni e tirannide nel Trecento italiano*, red. A. Zorzi, Roma 2013.